

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

УДК

Донська Л.Д.

ПРИЧИННИЙ ЗВ'ЯЗОК В ІНСТИТУТІ ПРАВочИНІВ

У науковій статті автор розглядає причинний зв'язок в інституті правочинів. У статті розглядається концепція причинного зв'язку *conditio sine qua non*, яка застосовується для тлумачення та застосування положень Цивільного Кодексу.

Ключові слова: правочин, причинний зв'язок, концепція *conditio sine qua non*, шкода.

В Цивільному кодексі широко використовується формулювання "збитки і моральна шкода, що завдані у зв'язку з вчиненням правочину". Різні варіанти цього формулювання ми зустрічаємо в ст. 216 (ч. 2), 225 (ч. 2), 229 (ч. 2), 230 (ч. 2), 231 (ч. 2), 232 (ч. 2) ЦК. Треба знайти відповідь на питання про те, які ж збитки та моральна шкода маються на увазі в цих статтях. Завдання збитків та моральної шкоди може бути безпосереднім наслідком вчинення недійсного правочину. Але це в практиці зустрічається нечасто (у випадках особливо грубої вини сторони правочину, наприклад, при вчиненні правочину під впливом обману, насильства). Зазвичай збитки і моральна шкода завдаються виконанням недійсного правочину, поверненням до попереднього майнового стану. Збитки можуть бути також завдані в результаті здійснення стороною додаткових витрат, ще більш віддалених ланцюгом причинно-наслідкових зв'язків від вчинення правочину. Наведемо приклад із судової практики. Я. продав Б. житловий будинок наприкінці 1999 р. На цей час склалися вкрай низькі ціни на житло. Через два роки Б. помітив тріщину у стіні будинку. Проведена експертиза підтвердила, що ця тріщина виникла до придбання будинку Б. Але Б. її не міг помітити, бо Я. перед продажем будинку виконав роботи щодо зміцнення фундаменту та заштукатурив стіну. Це дещо зміцнило стіну, але повністю дефект будинку не усунуло. За позовом Б. договір купівлі-продажу житлового будинку було визнано недійсним. Рішення суду набуло законної сили в 2003 р. Сторони повернули одна одній все отримане на виконання правочину, визнаного судом недійсним. На користь Б. були стягнуті також збитки, завдані виконанням недійсного правочину та поверненням до попереднього майнового стану.

Отримавши гроші в порядку повернення до попереднього майнового стану, Б. став підшукувати інший будинок, який можна було б купити. Але тут він виявив, що ціни на житло за період з 1999 по 2004 р. виросли майже вдвічі. Б. придбав за договором купівлі-продажу інший будинок та пред'явив до Я. позов про стягнення збитків, завданих йому в зв'язку з вчиненням недійсного правочину. В позовній заяві Б. зазначив на те, що в 1999 р. він мав змогу купити такий будинок за ціною, яка є вдвічі меншою від тієї ціни, яку він сплатив у 2004 р. Суд відмовив у позові,

посилаючись на відсутність безпосереднього причинного зв'язку між вчиненням правочину в 1999 р. та витратами Б. на придбання житлового будинку в 2004 р. Посилання суду на відсутність безпосереднього причинного зв'язку було правильним. Безпосереднього причинного зв'язку дійсно не було. Але ж ч. 2 ст. 229 ЦК покладає на сторону, яка сприяла помилці, обов'язок відшкодувати другій стороні збитки. Значення на безпосередній причинний зв'язок тут відсутнє. Суд запозичив положення про безпосередній причинний зв'язок із постанови Пленуму Верховного Суду України "Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди" (п. 2).

Таке питання повстає у багатьох випадках, коли правочин визнається недійсним в зв'язку з тим, що його зміст суперечить акту цивільного законодавства. Отже, йдеться про широке коло майнових відносин і про широке коло людей, інтереси яких зачіпає судова практика, що склалась. Законодавець пішов назустріч цим людям, встановивши в ст. 216 ЦК загальне правило про обов'язок винної сторони недійсного правочину відшкодувати збитки і моральну шкоду, завдані іншій стороні правочину, та конкретизувавши і модифікувавши цей обов'язок у низці інших статей Цивільного кодексу.

Перешкодою для захисту інтересів учасників цивільних відносин стала судова практика, яка замість того, щоб керуватися буквою закону, стала керуватись теорією безпосереднього причинного зв'язку.

На нашу думку, збитки і (або) моральна шкода є наслідком винної поведінки сторони правочину завжди, коли виключення цієї поведінки із загального ланцюгу причинно-наслідкових зв'язків виключає настання збитків і моральної шкоди у іншій стороні правочину. Тому у наведеному випадку із судової практики слід визнати наявним причинний зв'язок між винною поведінкою однієї із сторін правочину та збитками і (або) моральною шкодою, які настали в результаті вчинення недійсного правочину, який в свою чергу було вчинено внаслідок винної поведінки сторони правочину.

Низка положень Цивільного кодексу присвячені випадкам, в яких законодавець прямо чи непрямо визнає збитки чи інші негативні майнові наслідки та (або) моральну шкоду завданими вчиненням недійсного правочину, та покладає обов'язок їх відшкодування на особу, яка своїми винними діями чи бездіяльністю сприяла вчиненню правочину або настанню інших наслідків, які в свою чергу потягли виникнення збитків чи моральної шкоди на стороні іншого учасника недійсного правочину.

Правило абзацу другого ч. 2 ст. 229 ЦК регулює відносини, коли в результаті здійснення правочину внаслідок помилки, стороні, яка помилялася, завдано збитків. Щоб показати всю довжину ланцюгу причинно-наслідкових зв'язків, нагадаємо, що у попередньому викладенні показано, які віддалені майнові наслідки слід вважати такими, що знаходяться в причинному зв'язку з вчиненням правочину. Тепер розглянемо цей ланцюг у зворотному напрямку - від наслідків до причини. Відповідно до абзацу другого ч. 2 ст. 229 ЦК вчинення правочину має визнаватись наслідком помилки однієї із сторін правочину. А помилка цієї сторони має визнаватись наслідком необережної поведінки іншої сторони цього правочину. Покажемо схема-

тично весь ланцюг причинно-наслідкових зв'язків, який передбачається чи мається на увазі в абзаці другому ч. 2 ст. 229 ЦК.

1	2	3	4	5
Винні дії сторони правочину	Помилка іншої сторони правочину	Вчинення сторонами правочин у	Збитки і моральна шкода у іншої сторони правочину	Збитки і моральна шкода в зв'язку з виконанням правочину
6	7			
Збитки і моральна шкода у зв'язку з поверненням до попереднього майнового стану	Інші витрати на поновлення майнового стану			

Те, що в абзаці другому ч. 2 ст. 229 ЦК вживається словосполучення "сторона... сприяла", підкреслює, що мається на увазі будь-який причинний зв'язок між винними діями (бездіяльністю) сторони правочину та вчиненням правочину, але не є підставою для заперечення характеристики цього зв'язку як причинного.

Якщо майно, отримане недієздатною стороною на виконання нікчемного правочину, не збереглося, правило абзацу другого ч. 3 ст. 226 ЦК покладає на опікуна обов'язок відшкодувати його вартість грошима. Але такий обов'язок на боці опікуна виникає лише у випадках, коли винна поведінка опікуна сприяла вчиненню правочину або втраті майна. Тут словом "сприяла" також позначається причинний зв'язок між винною поведінкою опікуна (причина) та вчиненням правочину (наслідок) або втратою майна (наслідок). Те, що "вчинення правочину" зв'язується в законодавчому акті з "втратою майна" сполучником "або" не може тлумачитись в такий спосіб, що тут мається на увазі тільки безпосередній причинний зв'язок між винною поведінкою опікуна та втратою майна. Якщо є причинний зв'язок між винною поведінкою опікуна і вчиненням правочину, якщо є причинний зв'язок між вчиненням правочину і втратою майна, завжди є і причинний зв'язок між винною поведінкою опікуна і втратою майна. Законодавець мав певні сумніви стосовно того, чи зрозуміють його фахівці, що працюють у сфері правозастосування, тому він спеціально зазначив і на те, що підставою покладення відповідного обов'язку є втрата майна, що стала наслідком винних дій опікуна.

Інша, досить своєрідна правова конструкція використовується в абзаці другому ч. 3 ст. 222 ЦК. Тут на батьків (усиновлювачів) або піклувальника покладається обов'язок відшкодувати завдані стороні правочину збитки за умови, що "вони своєю винною поведінкою сприяли вчиненню правочину або втраті майна, яке було пред-

метом правочину". Тут не обійшлося без дефектів тексту. Виходить, що тут причинний зв'язок починається з винної поведінки (це - причина). Наслідком цієї причини є вчинення правочину, що пізніше був визнаний судом недійсним. В результаті вчинення правочину, його виконання та повернення до попереднього майнового стану дієздатній стороні завдаються збитки, які і підлягають стягненню з батьків (усиновлювачів або піклувальника) неповнолітньої особи-сторони правочину.

Абзацем другим ч. 3 ст. 222 ЦК передбачається і інший ланцюг причинно-наслідкових зв'язків, при якому винна поведінка батьків (усиновлювачів) чи піклувальника є причиною втрати майна, отриманого недієздатною стороною на виконання правочину, пізніше визнаного недійсним. За наявності такого причинно-наслідкового зв'язку виникає обов'язок батьків (усиновлювачів) або піклувальника відшкодувати збитки, "завдані" дієздатній стороні. "Завдані" -це має означати такі збитки, які знаходяться у причинному зв'язку з винною поведінкою цих осіб, хоч би ці збитки і були віддалені від причини (винної поведінки названих осіб) кількома ланками причинних зв'язків.

У ч. 5 ст. 221 ЦК також йдеться про те, що винна поведінка батьків (усиновлювачів) чи опікуна сприяла вчиненню правочину або втраті майна. На нашу думку, словом "сприяла" і тут позначається причинний зв'язок, що має розумітись відповідно до концепції *conditio sine qua non*.

Немає підстав для твердження про те, що не будь-який, а тільки безпосередній причинний зв'язок є підставою виникнення відповідних прав та обов'язків і в інших випадках, передбачених статтями Цивільного кодексу, що встановлюють наслідки недійсності правочинів.

Широке розуміння причинного зв'язку є підставою для постановки та вирішення питання про причинний зв'язок негативних наслідків вчинення недійсного правочину з винними діями чи бездіяльністю нотаріусів при нотаріальному посвідченні правочинів. Законом "Про нотаріат", а також Інструкцією про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України встановлюються численні вимоги, яких нотаріуси зобов'язані притримуватися при вчиненні нотаріальних дій, зокрема, при посвідченні правочинів. Зокрема, це стосується встановлення особи, перевірки дієздатності громадян та правоздатності юридичних осіб, які беруть участь в правочинах, перевірки документів, які подаються для

вчинення нотаріальних дій тощо. Встановлюється також, що приватний нотаріус зобов'язаний повністю відшкодувати шкоду, яка заподіяна внаслідок його "незаконних дій або недбалості" (ст. 27 Закону "Про нотаріат"), що відповідно до ст. 21 цього Закону шкода, заподіяна особі внаслідок "незаконних або недбалих дій" державного нотаріуса, відшкодовується в порядку, встановленому законодавством України (мається на увазі порядок, встановлений ст. 1174 ЦК стосовно відшкодування шкоди, завданої посадовою або службовою особою органу державної влади при здійсненні нею своїх службових обов'язків). За межі цього дослідження виходить аналіз взятих у лапки формулювань, які є невдалими, бо недбалість не може бути альтернативою незаконності дій нотаріуса, а є ознакою незаконних дій, необхідною для виникнення обов'язку відшкодувати шкоду. Зосередимося над проблемою причинного зв'язку.

Отже, за наявності в діях приватного чи державного нотаріуса ознаки правопорушення, допущеного при вчиненні нотаріальних дій, що потягло за собою посвідчення правочину, який пізніше був визнаний недійсним, та виникнення майнової шкоди на боці учасника правочину (безпосередньо або в зв'язку з виконанням правочину, поверненням до попереднього майнового стану тощо) нотаріус або держава зобов'язані цю шкоду відшкодувати. В цьому разі причинний зв'язок слід безумовно вважати наявним. Приватний нотаріус або держава несуть також обов'язок відшкодувати учасникам правочину, посвідченого нотаріально та визнаного пізніше недійсним, моральну шкоду, яка знаходиться в причинному зв'язку з винною поведінкою нотаріуса на підставі ст. 1167 ЦК, оскільки зазначення в ст. 21 і 27 Закону "Про нотаріат" на відшкодування шкоди (звичайно, тут мається на увазі майнова шкода) не виключає застосування загального правила ст. 1167 ЦК, яка встановлює обов'язок особи відшкодувати потерпілому завдану ним моральну шкоду.

Якщо вчинення правочину та наступні збитки (шкода) знаходяться в причинному зв'язку не тільки з винними діями чи бездіяльністю нотаріуса, а і з винною поведінкою іншої сторони правочину, ст. 21 і 27 Закону "Про нотаріат" не перешкоджають покладенню обов'язку відшкодування шкоди (збитків) на сторону правочину, як це передбачено ч. 3 ст. 216 ЦК, або на батьків (усинов-лювачів), опікуна, піклувальника, як це передбачено ст. 221, 222, 226 ЦК. На нашу думку, підстав для заперечення зробленого висновку немає. Проте, для досягнення більшої формальної визначеності необхідно внести доповнення до Закону "Про нотаріат", якими слід прямо передбачити відповідальність приватного нотаріуса або держави за моральну шкоду, заподіяну винним правопорушенням, допущеним нотаріусом при посвідченні правочину, що потягло визнання правочину недійсним. Доцільно також прямо зазначити на обов'язок приватного нотаріуса або держави відшкодувати в таких випадках майнову шкоду, що виникла внаслідок вчинення недійсного правочину, та пов'язана з виконанням правочину, поверненням до попереднього майнового стану тощо. Негативні наслідки вчинення правочину, який пізніше було визнано недійсним, за наявності вини сторони правочину і нотаріуса слід було б розподілити між відповідними суб'єктами пропорційно мірі завдання.

Відповідно до ч. 2 ст. 231 ЦК збитки і моральну шкоду потерпілому у разі вчинення правочину під впливом насильства відшкодовує "винна сторона (інша особа)". Тут питання про причинний зв'язок повстає двічі. По-перше, правочин слід вважати вчиненим "під впливом насильства", якщо є причинний зв'язок між насильством та вчиненням правочину (волевиявлення потерпілої сторони на настання відповідних цивільно-правових наслідків було не вільним, а спричинене насильством). Уявляється, що і в цьому випадку правильне застосування положення законодавчого акту можливе за умови застосування концепції причинного зв'язку, що отримала назву *conditio sine qua non*, тобто, для застосування цієї статті не обов'язково, щоб насильством була створена така ситуація, що у потерпілого взагалі не було ніякого іншого виходу, крім вчинити правочин. У потерпілого може бути безліч інших варіантів поведінки, але за умови, що насильство будь-якою мірою впливало на волевиявлення, правочин слід вважати вчиненим під впливом насильства (насильство вважається причиною, а вчинення правочину - наслідком). По-

друге, без належного розуміння проблеми причинного зв'язку не можна правильно вирішити питання про те, хто ж за

відповідних умов несе обов'язок відшкодування збитків та моральної шкоди - тільки особа, яка безпосередньо застосувала насильство, чи у разі безпосереднього застосування насильства не стороною правочину, а іншою особою на прохання сторони правочину відшкодування збитків має здійснюватись обома суб'єктами.

Як і у випадку, передбаченому ч. 2 ст. 231 ЦК, правильна відповідь на питання про можливість покладення обов'язку відшкодувати шкоду на особу, яка безпосередньо її не завдала, а тільки сприяла її завданню, залежить від розуміння категорій "завдані збитки", "завдана шкода", "завдана моральна шкода". "Завданими" (збитки, шкода, моральна шкода) вважаються тоді, коли вони знаходяться в причинному зв'язку з відповідними діями чи бездіяльністю. Отже, застосовуючи концепцію *conditio sine qua non*, слід зробити висновок про те, що не тільки третя особа, яка безпосередньо застосувала насильство з метою примусити іншу особу до вчинення правочину всупереч справжній волі цієї останньої особи, а і сторона правочину, на прохання якої третя особа застосувала насильство до іншої сторони правочину, несе обов'язок відшкодувати збитки та моральну шкоду, завдану вчиненням правочину під впливом насильства. Як аргумент на користь такого висновку можна послатись на ч. 2 ст. 232 ЦК, відповідно до якої при вчиненні правочину внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною збитки і моральну шкоду ці два суб'єкта відшкодовують солідарно.

Оскільки викладене не впливає із ч. 2 ст. 231 ЦК безпосередньо, слід визнати за необхідне внести в ці статті відповідні зміни. В ч. 2 ст. 231 ЦК слід прямо зазначити на те, що обов'язок відшкодування збитків і моральної шкоди несуть винна сторона правочину та інші особи, які безпосередньо застосовували фізичний або психічний тиск до другої сторони правочину або сприяли цьому шляхом підбурювання, пособництва або організації насильства.

Викладене свідчить про доцільність використання концепції причинного зв'язку *conditio sine qua non* для тлумачення і застосування положень Цивільного кодексу про наслідки недійсності правочину. З іншого боку, використання в

таких цілях теорії необхідного причинного зв'язку означало б покладення на суддів такої задачі, яку вони за умов, що існують на цей день, не в силах вирішити. За відсутності можливості вирішити цю задачу судді вимушені повернутись до інтуїтивного методу тлумачення положень законодавства та вирішення спору. В науці зверталась увага на те, що рішуче удосконалення правосуддя вимагає як раз протилежної тенденції - заміни мистецтва правозастосування, яке ґрунтується на інтуїції, на знання та уміння правозастосування, що ґрунтується на науці.

Перелік використаних джерел та література:

1. Цивільний кодекс України. Закон України від 16.01.03//Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
2. Про нотаріат: Закон України від 02.09.93//Зібрання законодавства України. Т.7. – К.: Ін Юре, 2001, 7(3)2.
3. Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди: постановою Пленуму Верховного Суду України від 27.03.92//Бюлетень законодавства та юридичної практики України. – 1999. - № 12. – С. 122-140.

4. Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України. Затв. наказом Міністерства юстиції України від 30.30.2004 № 20/5// Офіційний вісник України. – 2004. - № 10. – Ст.639.

Донская Л.Д. Причинная связь в институте сделок.

В научной статье автор рассматривает причинную связь в институте сделок. В статье рассматривается концепция причинной связи *conditio sine gua non*, которая применяется при толковании и применении положений Гражданского Кодекса.

Ключевые слова: сделка, причинная связь, концепция *conditio sine gua non*, вред.

Donskaya L.D. The causal relationship in the institute of bargain.

In the scientific article the author considers causal relationship in the institute of bargain. The conception of causal relationship *conditio sine gua non* which use for interpretetion and using of position of Civil Code.

Key words: bargain, causal relationship, conception *sine gua non*, harm.

Надійшла до редакції 08.07.2008 р.